

O'ZBEKISTOH RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLICIGI

FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI
O'ZBEK TILSHUNOSLIGI KAFEDRASI

M. XALILOVA

O'ZBEK TILI STILISTIKASI ASOSLARI

FARG'ONA DAVLAT
UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MABKAZI
QASUL QILISH YIG'ISH VA
TARJIBA BO'LIMI

«FARG'ONA» nashriyoti,
2009-yil

Mas'ul muharrir: **A. MAMAZHONOV,**
filologiya fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar: **A. NURMONOV,**
filologiya fanlari doktori, professor.
S. MO'MINOV,
filologiya fanlari doktori, dotsent.

*Kitob Farg'ona davlat universiteti Ilmiy Kengashi
tomonidan nashriga tarsiya etilgan.*

M. XALILOVA
O'ZBEK TILI STILISTIKASI ASOSLARI // O'quv qo'llanma.
«FARG'ONA» nashriyoti, 2009-yil. -104 b.

Mazkur o'quv qo'llanmasida stilistikaning alohida soha sifatida o'rganilish muammolari, lingvostilistika va uning predmeti, stilistikaning birlamchi tarmog'i hisoblanuvchi funksional stillar masalalari qamrab olingan. Funksional stillar tasnifi haqidagi so'nggi qarashlar va tasniflarga tayanilgan holda nutq uslublari izohlab berilgan. Mazkur qo'llanma filologiya fakulteti talabalariga mo'ljallangan bo'lib, undan magistrantlar, aspirantlar, kollej hamda litsey ona tili va adabiyoti fani o'qituvchilari ham foydalanishlari mumkin.

© M. XALILOVA, 2009-yil
© «FARG'ONA» nashriyoti, 2009-yil

S O' Z B O S H I

O'zbek tilshunosligida uzoq yillar mobaynida stilistika «Hozirgi o'zbek adabiy tili» fanining so'nggi bo'simi sifatida, asosan, nutq uslublarini tekshiruvchi sohasi hisoblanib kelindi. Funktsional uslublarni o'rganish, tilning stilistik vositalarini belgilash bo'yicha ayrim tadqiqotlar olib borildi. Nutq uslublarining, jumladan, ilmiy uslubning leksik-frazeologik va morfologik xususiyatlari yuzasidan M.Mukarramovning «Hozirgi o'zbek adabiy tilining ilmiy stili»¹ qo'llanmasi, taniqli olimlar A.Shomaqsudov, I.Rasulov, R.Qo'ng'urov, H.Rustamovlar tomonidan «O'zbek tili stilistikasi» darsligi² nashr etildi. Publitsistik uslubning leksik-frazeologik xususiyatlari va rasmiy nutq uslubi bo'yicha bir qancha nomzodlik dissertatsiyalari himoya qilindi³. Shular asosida o'zbek tili stilistikasi mustaqil fan sifatida shakllana boshlandi. Yugorida nyтиb o'tilgan darslik va qo'llanmalarda tilining funksional aspekti, nutq uslublarining lingvistik tomonlari va ularning o'zaro munosabati, leksik, morfologik va sintaktik stilistika masalalari yoritilgan. Morfologik stilistika doirasida aniq va etarli uslubiy tahillilar berildi. Shu bilan birga bu masalalar nutq madaniyati muammolari bilan bog'lab o'rgatildi. Nutq uslublarining ba'zi bir leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlari izohlandi.

Mazkur qo'llanmada bu sohada mavjud darslik va qo'llanmalardan farqli ravishda stilistikaning o'rganish predmeti, masalalari kengaytirilgan holda yoritildi. Shu o'rinda stilistika, stil, uslub, uslubiyat atamalarining ko'pincha biri o'mida ikkinchisining almashtirib qo'llanishi holatlari, ularning o'ziga xos ma'no va tushuncha

¹ Мухаррамов М. Хозирги узбек адабий тилининг илмий стили. –Т.: Фан, 1981.

² Шомақсұдов А., Расулов И., Күнгиров Р., Рустамов Х. Узбек тили стилистикасы. –Т.: Үкітучи, 1983.

³ Курбанов Т. Публицистический стиль современного узбекского литературного языка. АКД –Т. 1998. // Бабаханова Д.А. Официально-деловой стиль современного узбекского литературного языка. Автореферат дисс. На соискание уч. ст. канд. филол. наук. –Т., 1987.

sifatida shakllanib borayotgan nutq madaniyatining, nutq san'ati, fikring nozik or'tenkalari va mazmun, ularni ifoda qiluvchi vositalardan o'rini foydalanish masalalari amaliy stilistikating o'rganish ob'yekti hisoblanadi.

Yuqoridagilardan ma'lumki, *stilistika* birinchi ma'nosida alohida fanni, sohani bildiradi. Bundan tashqari badiiy asar tili va uning ifoda vositalari haqidagi bo'lim nomi sifatida ham talqin qilingan⁴. Stilikta atamasi zamirida *stil* atamasi ham alohida qo'llanib, stilistika so'zining birlamchi ma'nosini sifatida qayd qilinadi. Stil so'zi: 1. San'atkor ijodining yoki ma'lum davr san'ati va adabiyotining g'oyaviy mazmun va badiiy shakllarida o'ziga xos xususiyat va belgilari majmui yoki uslub sifatida; 2. Biror yozuvchi adabiy asar yoki janrnning til boyligidan, uning ifoda vositalaridan foydalanishdagi o'ziga xos xususiyatlari va usullari: yozuvchining stili, publisistik stil kabi ma'nolarda⁵ qo'llanadi. Ko'riniib turibdiki, stil atamasi uslub atamasiga nisbatan kengroq ma'noda va stilistika fani doirasida qo'llanishi maqsadga muvofiq, chunki ma'lum bir o'z ichki zanjiriga ega bo'igan nutq ko'rinishlarining o'ziga xos xususiyatlari, ularning fonetik, leksik va grammatic tuzilishini qamrab oladigan va o'zida yuqoridagi kabi ma'nolarni ham aks ettiradigan atama sifatida ishlataledi. *Stilistika* til birliklarining inson munosabatini ifodalash imkoniyatlari bo'lib, har bir til birligida bu imkoniyatlar mavjud, *stil* esa ana shu imkoniyatlardan foydalanishga bo'lgan munosabatdir. Til birliklari bir tomonidan narsa-hodisalarini ifodalab, ular orasidagi o'zaro munosabatni bildirsa, ikkinchi tomondan insonning ana shu narsa-hodisalarga munosabatini ifodalaydi. Masalan, *yuz*, *bet*, *bashara*, *turq*, *af*, *chehra*, *oraz* kabi so'zlarning har biri orqali so'zlovchining emotisional-ekspressiv munosabatlari aks etadi, ya'ni ularning lug'aviy ma'nolari orqali ijobiy munosabat yoki salbiy munosabat ifodalandi.

Stilistika atamasini *uslubiyat* atamasi bilan ham farqlab qo'llash foizim.

Uslub atamasi nutq tuzish va nutq tuzilishiga nisbatan qo'llaniladi. Til birliklari o'z imkoniyatlardan kelib chiqqan holda, nutqning u yoki bu uslubida ishlataladi. Nutq egasi, avvalo, o'z nutqiga,

⁴ Узбек тилининг изоҳи луғати. –Т. 1981. 77-бет.

⁵ Узбек тилининг изоҳи луғати. –Т. 1981. 77-бет.

uslubiga ega bo'igan holda til birliklarini mana shu nutqqa xosib⁶ nuqtai nazaridan qo'llaydi.

Demak, *stilistika* alohida soha sifatida til birliklari⁷ ifodalagan tushunchalarga inson munosabatini ifodalash imkoniyatlari⁸ o'rgansa, *uslubiyat* undan farqli ravishda ana shu til⁹ imkoniyatlardan foydalanishga bo'igan munosabatni o'regan¹⁰ imkoniyatlardan kim, quysi nutqda, qanday foydalangan¹¹ uslubiarini tekshirish orqali o'rganish mumkin. Masalan, badiiy til birliklari¹² dan, ular imkoniyatlardan foydalanishga umumiyligi¹³ ham boshqacha, xususiy munosabat ham turli-tuman tarzida¹⁴ Masalan, Abdulla Qahhor nasriy usulda ijod qiladi. Uning¹⁵ qissalarini boshqa uslublardagi asarlardan farq qilsa, ikkinchi¹⁶ Oybek yoki Abdulla Qodiriy nasriy asarlardan farq qiladi.

Uslub nutq ko'rinishi, shu bijan birga, nutq egasi¹⁷ birliklari imkoniyatlardan o'ziga xos tarzda foydalanishi¹⁸ Birinchi holatda funktsional uslublar: ilmiy, rasmiy, badiiy¹⁹ ko'rinishlarida namoyon bo'lib, har birining o'ziga xos til xususiyatlari²⁰ til birliklari imkoniyatlarining tanlanishi mavjud. Ya'ni ilmiy²¹ o'ziga xos lug'aviy, grammatic va boshqa xususiyatlari²² uslubning ham o'ziga xos tomonlari, tanlanishi²³ bor. Badiiy²⁴ bunday imkoniyatlardan foydalanish o'ziga xos tarzda jahon²⁵ ikkinchi holatda, har bir nutq egasining til birliklari imkoniyatlari²⁶ foydalanishga bo'lgan munosabati ko'zga tashlanadi. Chunochka²⁷ oq so'zlarining bir imkoniyati ularning ma'lum bir ma'nosiga²⁸ o'zaro zidlana olishidir. Bu so'zlar hamma uslublarda ham²⁹ mumkin. Biroq badiiy uslubda ular tanlangan ma'nesiga ko'zga³⁰ tasviriy vosita vazifasini bajaradi.

Demak, uslubiyat nutq ko'rinishlarida til³¹ imkoniyatlarining namoyon bo'lishi, tanlanishi, til³² imkoniyatlardan foydalanishga bo'lgan munosabatni o'regan³³ sohadir. Shuning uchun ham *stilistika*, *uslub*, *uslubiyat* farqlab qo'llash ma'quldir. Chunki fe'l stilistikasi, olmosh³⁴ qo'shma gap stilistikasi atamalari o'mida fe'l uslubiyat³⁵ uslubiyati atamalarini qo'llab bo'lmaydi. *Stilistika* so'zining³⁶ ancha keng bo'lganligi tufayli bu so'zni *uslubiyat* ataman³⁷ ishlatalish mumkin bo'lgan holda, *uslubiyat* so'zini hamma³⁸

rasmiy yoki bosqcha usulbareda ti birlikte imkoniylarlarini qoslanib qolsa xoslanishi kabi tam o'rganish ikimchi yo'nalishidir.

Xullas, ti birlikte ikimchi u yoki bu usulbarega xoslanib qolsa ham ulardan qolmaq uñuldi ko'rnitsularida qo'llamishlari ham ulardan toydalanishi maunosabatning natijsasi, itodasidi.

Tilishunosikda stilistika stilistikaning o'ryekti uñul stilistika stilistikaning shoniñiyahama da til vositalarining ma'no V. Akademik V. V. Vilmogradov stilistika basheda bir-biri bilan uzvyi aloqador, lekin vazifalarini turlicha bo'lgan uchta tekshintish aspektin farqlash zara, deb upirda, U stilistikan uch qismiga asrardil.

1. Tilning vazifaviy stilistani o'reganuvchi stilistika (stukturma ya stilistika).

2. Tulli jantlamining semantik va ekspressiv - stilistika xarakterini hamda og'zaki va yozma uñul orasida fargi tekshintuvchi uñul stilistika.

3. Adabiy yo'malishlar, badiy asstar hamda yozuvchi usulini tadeqiy etuvchi badiy adaptori stilistikasi.

Ko'rindakki, stilistika har bi o'z mayyan uslubiy belgi stilistika ega bo'lgan stilarmi o'reganadi. Masalan, funkisional stilistika

so'z birikmalari va gaplarning o'z ichida boshqa ma'nodosh birliklar bilan almashtirilishi stilistikada ham sinonimiyaning ahamiyati kattaligini ko'rsatadi.

Stilik belgi-sifatlar til birliklarining barchasida mavjuddir. Fonetik, morfologik, sintaktik va leksik birliklarning so'zlovchining maqsadi va aloqa vaziyatiga qarab qo'llanish o'rinalarini o'rgatish stilistikaning ham predmeti hisoblanadi.

1. Fonetika va stilistika. Fonetika nutq a'zolarining tovush hosil qilish paytidagi harakati va holati – artikulyatsiyasi tovush o'zgarish qonuniyatlarini, uning intonatsiyasi (ohangi) kabi masalalarni tekshiradi⁸. Fonetik stilistika esa tovushlarning bir-biriga bog'lanishining ekspressiv – stilistik imkoniyatlarini, xillas, nutq tovushlarning tilning ta'sirchan vositasi bo'lib xizmat qila olish usullari va qonuniyatlarini o'rganadi.

Fonetik stilistika nutqning ta'sirchanligini oshirish vositasi sifatida nutq tovushlarning stilistik imkoniyatlaridan foydalanish usullari bilan qiziqadi. Nutqda tovush va ohangdan foydalanish, ta'sirchanlikni kuchaytirish turlari xilma-xildir. Nutqni emotsiyonal va ifodalni qilishda alliteratsiya, assonans va tovush takrorlashning rang-barang ko'rinishlari muhim rol o'ynaydi. Narsa va jonorlarning tovushlariga taqlid qilish hodisasidan ham stilistikada fikrni bo'rttirib ifodalash va unga ekspressiv tus berish uchun keng foydalaniladi. Nutqni xushohang qilishning bunday usullarini (proza) nasriy asarlarda, maqol va matallarda, hatto xalq ertaklari va dostonlarning nasriy yo'l bilan yozilgan o'rinalarida ham uchratish mumkin. Unli va undosh tovushlarning fonetik jihatdan uyg'unlashib, takrorlanib kelishi nutqni ohangdor va ta'sirli qiladi, til faktlarini esda saqlab qolishni osonlashtiradi.

Fonetik stilistikada nutqni ohangdor qilishning xilma-xil shakl va usullari o'z tabiatni va mohiyati bilan asosan she'riy nutqqa xosdir. Poetik nutq ohang jihatidan ma'lum tartibga solingen his-tuyg'u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutqidir. She'riyatda nutqni ohang jihatidan ma'lum tartibga soluvchi vositalarni (masalan, ritm, qofiya, radif, bandlarni) keng qo'llash xarakterlidir. SHuning uchun she'r tuzilishi fonetik stilistikaning maxsus sohasi sifatida alohida ajralib turadi.

2. Leksikologiya va stilistika. Leksikologiya tilning lug'at

* Шоабдурахмонов Ш. ва бошк. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Т.: Фан, 1980. 336.

tarkibini, uning tarixiy qatlamlari, boyib borishi va taraqqiyot yo'llarini, so'zni, uning ma'nosini, qo'llanishini va shu kabi masalalarni o'rganadi⁹. Leksik stilistika ham lug'at tarkibini o'rganadi, lekin uni so'z ishlatish, so'zdan foydalanish qonuniyatlarini tomonidan tekshiradi. Lug'aviy stilistika so'z yoki so'z birikmalarining ekspressiv tomonini o'rganadi. Demak, bir xil til hodisasi leksikologik va stilistik tahlilda turlicha yoritiladi. Bu narsa leksikologiya bilan stilistikaning leksik hodisalarga yondoshishdagi qat'iy farqini ko'rsatadi. Masalan, leksikologiya nutqning tugal anglatadigan bo'lagi gapda ishlatalgan so'zning leksik ma'nosining yuzaga chiqishda kontekstning ahamiyatini belgilaydi, stilistika esa so'zning kontekstda bajarayotgan kommunikativ-ekspressiv vazifasi nuqtai nazaridan yoki so'zning emotsiyonal bo'yog'i, uning qo'llanish sharoitiga bog'liqligi jihatidan tekshiradi.

Leksikologiya so'z ma'nosini ko'chishining turli tiplarini (masalan, metafora yoki metonomiyani) ham tekshiradi. Lekin, leksikologiya bu hodisalarni til sistemasida mustahkamlanib, qat'iy lashib qolganligi jihatidan tekshiradi.

Stilikada so'z ma'nosini ko'chishining turli tiplarining emotsiyonal – ekspressiv maqsadga qaratilgan tomoni o'rganiladi. Stilikada umumiy hayotiy tajribasida mustahkamlanib qolgan figural (majoziy) ma'nolargagina emas, individual semantik neologizmlarga ham alohida ahamiyat beradi. Individual semantik neologizmlarini o'rganish stilistikaning asosiy vazifalari qatoriga kiradi.

3. Grammatika va stilistika. Grammatikada gapda so'zlarning o'zgarishi va birikishi, so'z shakkiali va gap qurilishi kabi hodisalar haqida umumiy qoidalarni belgilab berish nazarda tutilsa, uning stilistikada bilan ham aloqador ekani aniq tasavvur qilinadi. Stilikada birinchini galda fikrni ravshan va aniq bera olish uchun grammatika belgilab bergan umumiy qoidalardan qaysi birini qanday holatda qo'llash maqsadga muvofiq bo'lishini belgilab beradi. Gapda fikrni tushunarli ifodalash uchun faqat grammatika qoidalariга rioya qilishning o'ziga kifoya qilmaydi, gapni uslubiy jihatdan to'g'ri tuza bilish ham kerak. Quyidagi misollarga e'tibor qiling:

Ehtiyoj qismlar, yoqilg'i-moylash va boshqa xomashyolarning sarf-xarajat narxlari oshganligi bilan shahar yo'lovchi tashish

⁹ Ўзбек тили лексикологияси. –Т.: Фан, 1981, 4-бет.

transportida yangi yo'lkira haqlari belgilandi.

Bu gapda zaruriy bo'lgan bo'laklar o'z o'mnida qo'llangan, odatdag'i gap bo'laklari tartibiga rioya qilingan. Shunga ko'ra gap grammatic jihatdan to'g'ri tuzilgandek ko'rinsa-da, unda uslubiy xato mavjud. Chunonchi, ushbu gap orqali ifodalanmoqchi bo'lgan fikrni quyidagicha ixcham jumilalarda berish mumkin edi, unda ba'zi so'z shakllari ortiqcha ishlatalgan: *Ehtiyyot qismlar, yoqilg'i-moylash xomashyolarining narxlari oshganligi tufayli shahar yo'lovchi tashish transportlarida yangi yo'lkira narxlari belgilandi*» tarzida tuzish mumkin edi. Yoki:

«Yaqin kelganimda «Xush kelibsiz!» degan yozuv uzoqdan ko'zga tashlanadi» gapida ham uslubiy xato mavjud bo'lib, stilistik nuqson uzoqdan so'zining noo'rin qo'llanganligi bilan hosil bo'lgan.

Ko'rindadiki, grammatic hodisalar ham stilistikaning tekshirish ob'yekti hisoblanadi.

Morfologiyada so'z tuzilishi, so'z shakllarining hosil bo'lishi, grammatic ma'n o ifodalovchi morfologik vositalar o'rganiladi.

Grammatikaning morfologiya va sintaksis nomlari ostida ikki qismiga ajratilish holati grammatic stilistikada ham saqlanadi va u morfologik stilistika, sintaktik stilistika kabi ikki ko'rinishda bo'ladi.

Grammatic stilistika u yoki bu grammatic vositalarning imkoniyatlarini uning ma'lum bir nutq uslubi bilan uyg'unlashib qolishini, qo'shimcha ma'no qirralarini, shuningdek, shu grammatic elementlarning qo'llanishdagi tasvirlay olish (ifodalay olish) imkoniyatlarini, xuddi shunday ma'noni ifodalovchi boshqa, ularga parallel bo'lgan grammatic vositalar bilan munosabatini (farq qiluvchi va umumiylarini o'rganadi). Gap, masalan, A. Qahhorning ma'lum bir grammatic shaklni ko'p yoki oz ishlatganida emas, balki uning ana shu shaklga qanday uslubiy vazifa yuklaganida, matnda undan nima maqsadda va qanday foydalanganidadir.

Grammatica so'zning shakl yoki sintaktik qurilmaning grammatic va lug'aviy ma'nolarini o'rgansa, grammatic stilistika ularning qo'shimcha ekspressiv ma'nolarini, vazifaviy xususiyatlarini o'chib beradi.

To'g'ri, grammatica bilan shug'ullanuvchilarining ham, stilistika bilan shug'ullanuvchilarining ham tekshirish ob'yektlari aslida bitta, biroq

har ikkalasi uni turli tomondan o'rganadi, ularni har xil jihatdan baholaydi. Grammatika bilan stilistika birgalikda faqat grammatic shakllarning nimani ifodalashinigina emas, balki qanday ifodalanishini ham o'rganadi.

Stilistikaning tilda tutgan o'mni beqiyos bo'lib, bu haqida, jumladan, mashhur tilshunos olim R.A.Budegov o'zining «Adabiy til va stillar» (M., 1967-y.) kitobida «Stilistika har bir rivojlangan tilning jonidir», deydi. Bu fikrni davom ettirgan holda A.V.Stepanov o'zining «Stilistika asoslari» (M., 1976-y.) kitobida «Filologiya fanining eng yuqori cho'qqisi stilistikadir», degan edi.

Haciqatan ham, stilistik me'yorlarni shakllantirish mashhur tilshunos olim G.O.Vinokur ta'kidlaganidek, nutq madaniyatining o'z oldiga qo'yan asosiy maqsadi va uning eng yuqori pog'onasidir. Chunki, stilistik me'yorlarni yaxshi bilmasdan, ularni mukammal egallamasdan turib, nutq madaniyatiga, madaniy nutqqa erishib bo'lmaydi.

Shuning uchun ham, grammatic stilistika haqida fikr yuritilganda, E.S.Istrina «Grammatic me'yorlarni yaxshi bilish, umuman, nutqda fikrni eng yuqori saviyada bayon etish imkoniyatini vujudga keltiradi»¹⁰, deydi.

Darhaqiqat, har bir so'zni o'ylab, tanlab ularning har bir ma'nosiga, ma'no qirralariga yaxshi e'tibor qilib, o'rinli ishlatish haqida juda ko'plab xalq maqollari, hikmatlari mavjud. So'zlarni, grammatic shakllarni befarq qo'llash, vaziyatga mos tushmaydigan gaplarni beixtiyor, nazoratsiz aytib yuborish, so'z yoki grammatic shakllardan ortiqcha foydalish nutqni bachkanalashtiradi, fikrni xiralashtirib, uning ta'sirchanligiga putur etkazadi.

Ma'lumki, uslubiyat fikrni ifodalash yo'llari, til vositalarini – materiallarni to'g'ri tanlay bilish haqidagi ta'limotlar ilmi bo'lib, u so'zlashuv uslubi, ilmiy ommabop uslub, rasmiy, publisistik va badiiy uslublarni o'rganishdan tashqari grammatic stilistika va uning tarkibini belgilab beruvchi qoidalar yig'indisini ham o'zida aks ettiradi.

Grammatica bilan shug'ullanuvchilarining ham, stilistika bilan shug'ullanuvchilarining ham tekshirish ob'yektlari bitta, biroq har

¹⁰ Истринна Е.С. Нормы русского литературного языка и культура речи. –М . – Й., 1984, стр. 56

ikkalasi uni har xil tomondan tekshiradi, ularni har xil jihatdan baholaydi. Grammatika bilan stilistika birligida faqat grammatic shakllarning nimani ifodalashinigina emas, balki qanday ifodalishini ham o'rganadi.

Grammatik stilistikaning bir qismi bo'lgan morfologik stilistika har bir grammatic shakllning, so'z yasovchi vositalar va har xil boshqa shakllarning stilistik xususiyatlarni o'rganadi. O'zbek tilshunosligida morfologik stilistika bo'yicha R.Qo'ng'urovning qator ishlari, jumladan, uning «Sub'ektiv baho formalarining semantik va stilistik xususiyatlari» (-T., «Fan», 1980 y.), «Stilistika imeni sushestvitelnogo v uzbekskom yazike» (-T., 1983 g.) kitoblari, M.Sodiqovaning «Fe'l stilistikasi» (-T., 1975 y.) kitobi katta ahamiyatga ega bo'ldi.

O'zbek tilida affikslar doirasidagi ma'nodoshlik (simonimiya) hodisasi ham keng tarqalgan: *shu sababli // shu sababdan, talabalardan biri // talabalarning biri, otga mindi // otni mindi, olib kelishni buyurdi // olib kelishga buyurdi, savlatli // savlatdor // sersavlat // basavlat* kabi.

Xullas, o'zbek tilidagi qo'shimchalarining semantik-stilistik xussuiyatlarini o'rganish keyingi paytlarda ancha jonlandi. Morfologik stilistikaning predmeti aniqlandi va uni o'rganishga e'tibor kuchaydi.

O'zbek tilida so'z yasovchi va grammatic ma'no ifodalovchi juda ko'p affikslar o'z variantlariga ega yoki bir-biri bilan o'zaro sinonimik munosabatda bo'ladi. Masalan, fe'llarda ortirma daraja ifodalovchi -giz qo'shimchasi -kiz, -g'iz, -qiz, -kaz, -gaz, -g'az va ba'zan -kar variantlarida uchraydi. Bu qo'shimchalaridan tashqari kelishik qo'shimchalar o'zaro biri o'mida ikkinchisi qo'llanadi va ikki xil sintaktik qurilma hosil qiladi. Qo'shimchalarining bunday sinonimik munosabatlari aslida morfologik stilistikaning tekshirish ob'yektiqa kirsa-da, bunday holatlar sintaktik qurilmalar qurshovida ishlatiladi: bunday qo'shimchalar birikmalar holida bir-biri bilan sinonimik munosabatlarni hosil qiladi. Masalan, *Barcha kerakli adabiyotlarni ko'rib chiqishga // ko'rib chiqishni tavsiya qilaman. Salimni qulog'ini // qulog'idan cho'zib o'ziga qaratdi*. Ba'zan bunday qurilmalarda sintaktik shakl o'rnida analitik shaklni ishlatish hollari ham uchraydi: *Pichoqni o'zinga ur, og'rimasa birovga ur // pichoq bilan o'zingni ur; O'z qarashlarini gapirdi // o'z qarashlari haqida gapirdi; Har kim o'z dardini gapirar // har kim o'z dardi to'g'risida gapirar* kabi.

Bunday qurilmalarning har biri stilistik jihatdan ma'lum o'rindarda bir-biridan farq qiladi va sintaktik stilistika bularning o'ziga xos xususiyatlari hamda imkoniyatlarini talqin qilib berishi, har birining qaysi nutq uslubiga xoslanganligini ajratib berishi va ular o'rtasidagi sinonimik munosabat tur'lарini farqlab berishi lozim. Jumladan, sintaktik shakl ishtirok etgan holatlar jonli so'zlashuv nutqi uchun xoslangan bo'lib, analitik shakl ishtirok etgan qurilmalar publisistik, rasmiy nutq uslublari uchun xoslanganligi bilan belgilanadi.

Bundan tashqari tilimizda ba'zan ayrim grammatic shakllar pleonastik (qo'sh) qo'llanadi. Bunday qo'lash nutqda ortiqchalikni vujudga keltirishi, nutq ravonligiga putur etkazishi, fikrni xiralashtirishi, bachkanalashtirishi mumkin: *toychoqchaginam, solinib bo'lindi, kichkinagina, ichilib qo'yildi, to maktabgacha, har bir dalillarni, qora tog' teg'i kabi qo'llanishlarda grammatic shakllar va ayrim so'zlar o'rinsiz qo'llangan*.

Ko'rinish turibdiki, hozirgi o'zbek tilshunosligida grammatic shakllar stilistikasini o'rganish alohida ahamiyatga egadir. Grammatik shakllarni o'z o'mida to'g'ri va maqsadga muvofiq qo'llash, ulardan o'rinali foydalish nutqimizning ta'sir kuchini oshiradi, uni har xil g'alizliklarda xalos etadi. Bu jihatdan professor S.I.Ibragimovning quyidagi fikri o'rindidir: «Nutq madaniyati so'zlovchidan affikslarni to'g'ri ishlata bilish me'yoriga qatiy amal qilishni talab qiladi. Ularni noo'rin qo'llashdan saqlanish keralo»¹¹.

Nutqda ta'sirchanlikni ta'minlash maqsadida grammatic sinonimlardan to'g'ri foydalishiga o'rgatish ham stilistikaning diqqat markazida bo'lishi lozim.

Shu jihatdan o'zbek tilshunosligida, umuman, grammatic stilistika masalalari bo'yicha keyingi paytlarda anchagini ko'zga ko'rinarli ishlar qilinayotganligi, bu sohada ko'pgina tilshunos olimlarning jiddiy shug'ullanayotganlarki ma'lum bo'ldi. Ammo grammatic shakllar stilistikasi, ya'ni morfologik stilistika borasida qilinayotgan ishlar hali talab darajasida emas. Bu borada qilingan ishlar barmoq bilan sanarli. Shunga ko'ra, bu sohada qilinishi kerak bo'lgan masalalar o'z tadqiqotchisini kutib turganligi ko'zga tashlanadi.

Tilimizda ishlatalayotgan grammatic shakllar pleonazmi

¹¹ Ибрагимов С.И. Нутқ маданиятига оид масалалар. –Т., 1973.

hodisasi, umuman pleonazm, bir jihatdan olganda, N.Mahkamov to‘g’ri ta‘kidlaganidek, nutqda ortiqchalikni tug‘dirsa ham, agar ma’lum maqsad bilan undan to‘g’ri foydalanilsa ortiqchalik umuman sezilmaydi¹², aksincha, bunday qo‘llash ma’lum o‘rnarda nutq ta’sirchanligini oshiradi, nutq aniqligi, ifodaliligini ta’minalaydi. U tasviriy vosita vazifasini bajaradi. Pleonazm hodisasini ana shu nuqtai-nazarda turib chuqur o‘rganilsa, nutq madaniyati uchun ko‘p narsa berishi mumkinligi ayon bo‘ladi.

Ayrim grammatik shakllarni adabiy me'yorda belgilanganidan (odatdagidan) boshqacharoq qo‘llash, ma’lum bir nutq stilining o‘ziga xos xususiyatidan kelib chiqib qo‘llash nutqning buzilishiga olib kelmay, balki nutqning rang-barangligini ta’minalaydi, ekspressivligini oshiradi va ba’zi o‘rnarda malum xarakter yaratish uchun xizmat qiladi. Ammo bunday boshqacharoq qo‘llash u yoki bu uslubning o‘ziga xos stilistik me’yordagi etgan darajada bo‘lsagina o‘zini oqlaydi. Masalan, *qora, ora, menga* so‘zlarni faqat she’riyatdagina *qaro, aro, mango* tipida qo‘llash, -ur, -mak kabi shakllarni ham faqat she’riyatdagina, poetik nutqda ishlatish ana shunday natija berishi mumkin.

Sintaksis gapda so‘zlarning birikish yo‘llarini, so‘zlarning gaplardagi o‘zarlo aloqasini, gapning tuzilishini, tiplarini, gap bo‘laklarini o‘rganadi¹³. Lekin, gapda ifodalananadigan fikr u yoki bu sintaktik konstruktсиyalari qanday qo‘llashga, munosabatlarni ifodalashning u yoki bu usullarini ishlatishga qarab, turlicha ottenka olishi mumkin. Stilistikada bir xil ma’no bir xil fikrni ifodalovchi parallel vositalar o‘ganiladi. Stilistika gap bo‘laklarining ma’nodoshligi, gaplarning mazmundoshligini tekshirayotganda, sintaktik sinonimiya hodisalarini bir-biriga qiyoslash, taqqoslash, tamoyillari asosida ish tutadi, ulardan har birining fikr ifodalashdagi ekspressiv ma’no tafovutlarini aniqlaydi.

Stilistika grammatik hodisalarini fikrga turlicha bo‘yoq va stilistik ohang beruvchi ekspressiv vositalar sifatida izohlaydi va tushuntiradi.

Sintaktik stilistika mundarijasi umumiyligi stilistika vazifalaridan kelib chiqadi. Nutq birliklarining ijtimoiy qo‘llanish sferasi, sintaktik

¹² Махкамов Н. Аффиксальный и лексико-аффиксальный плеоназм в узбекском языке. АКД. –Т., 1983.

¹³ Узбек тили грамматикаси. –Т.: Фан, 1976. З-бет.

sinonimiya va polisemiya, sintaktik konstruktсиyalarni hosil qilishda ishtirok etuvchi sintaktik-stilistik figuralar kabi muammolarni izohlash sintaktik stilistika vazifalariga kiradi¹⁴.

Stilistika uchun sintaksising nihoyatda muhimligini A.N.Gvozdev to‘g’ri ko‘rsatgan holda shunday deydi: «Sintaksising stilistika uchun juda muhimligi shu bilan belgilanadiki, birinchidan, gap nutqning asosiy birligi sifatida tafakkur va aloqa uchun xizmat qiladi, ikkinchidan, gaplar rus tilida turli tuman ko‘rinishga egaligi bilan farqlanib turadi»¹⁵.

Gapda so‘zlarning oddiy tartibining o‘zi turli variantlarni hosil qiladi, turli ma’no yoki ekspressiv ottenkalar ifodalaydi. L.N.Tolstoy adibning mahorati eng mos zaruriy so‘zni eng mos zaruriy o‘rinda ishlatishda ko‘rinishini qayd etib o‘tgan edi. Umuman olganda, funksional stillarning shakllanishida ham sintaksisi muhim rol o‘ynaydi. Ifoda maqsadi, mazmuni ifoda shaklini belgilaydi. Ammo sintaktik birliklar nutqning ma’lum funksional stillari bilan qat’iy bog‘liq bo‘lmaydi. Gapning u yoki bu ko‘rinishi, turli sintaktik konstruktсиyalardan qurilmalar ifoda vositalari sifatida nutqning barcha ko‘rinishlarida qo‘llanaveradi. Bu jihatdan sintaksis leksika va frazeologiyadan farq qiladi.

Tilning sintaktik vositalari nutqda boy stilistik imkoniyalardan hisoblanadi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida sintaktik hodisalar sinonimiyasi funksional stillar uchun tunganmas manba hisoblanadi. Bunda emotsiyal-ekspressiv ottenkalari bilan ma’lum ifoda doirasiga xos bo‘lgan sintaktik hodisalar biror funksional stil uchun tipik bo‘lgan sintaktik hodisalarini tashkil etadi. Funkitsonal stillar sistemasida har bir stilning o‘ziga xos sintaktik belgilari bo‘ladi. Ilmiy uslubga xos matndagi ishlatilgan sintaktik birliklarni dramatik asarlardagi va so‘zlashuv nutqidagi sintaktik hodisalaridan farqlash oson. Shu o‘rinda sintaktik hodisalarning har bir uslubga xos sintaktik belgilari haqida fikr yuritiladi. Bu belgilar, avvalo, so‘zlovchi shaxsnинг nutqqa bo‘lgan turlicha munosabati, sintaktik vositalardan turli maqsad va vazifa uchun foydalanshi bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, ilmiy-ommabop nutq

¹⁴ Мамажонов А. Кўшима гап стилistikаси. –Т.: Фан, 1990, 10-бет.

¹⁵ Гвоздеа А.Н. Очерки по стилистике русского языка. Учпедгиз. –М., 1955. стр. 259.

ko'rinishida so'zlovchi yoki yozuvchi diqqati uning mazmuniga, fikrni izchil va aniq ifodalashga qaratiladi. Bunda nutq shakli to'laligicha asosiy maqsadga, mantiqqa bo'ysundiriladi. Bunday nutq o'ylab tuzilgan sistemalashtirilgan bo'lib, albatta, yozma shaklda bo'ladı.

O'rini: va maqsadga qarab qo'llangan sintaktik qurilmalar stilistik vositalar vazifasini ham bajaradi. Bundan barcha sintaktik birliklar stilistik vosita hisoblanar ekan, degan xulosa kelib chiqmaydi. Ayrim sintaktik vositalar o'z tabiatiga ko'ra ekspressiv-tasviriy vosita hisoblansa, ayrimlari faqat kontekstda ekspressivlikni ifodalaydi. Ekspressiv-tasviriy vositalar, asosan, badiiy-poetik, publisistik va notiqlik uslublari uchun xarakterlidir. Bu hol shu uslublarning tabiatini bilan ularda obrazlilik, emotsiyal-ekspressivlikning kuchliligi bilan bog'liqidir.

NUTQ STILLARINING TASNIFI. OG'ZAKI (SO'ZLASHUV) NUTQ STILI

Lingvistik stilistikaga oid adabiyotlarning ko'pchiligidagi funksional stilistika muammolari asosiy, markaziy masalalaridan biri ekanligi uqtiriladi. Shuning uchun ham stilga berilgan ta'riflarda tilning funksionallik xarakteri ta'kidlanadi. Lekin funksional stilning turlari masalasida turliqa qarashlar mavjud bo'lib, ular quyidagilarda ko'rindi:

- 1) funksional stillar tasnifida ekstralangivistik omillarni hisobga olish va olmaslikda;
- 2) klassifikatsiya qilish principida;
- 3) badiiy stilning funksional stillarga kirishi va kirmasligida;
- 4) ilmy stilning yaxlitligi masalasida¹⁶.

I. Rus tilshunos olimlari vazifaviy (funksional) stillarni tilning aloqa, xabar, tas'sir etish funksiyalarig ko'ra bo'ladilar. Masalan, bunday yondashishi L.V. Shcherba, B. Gavranek, V.V. Vinogradov va boshqa olimlarning ishlarida o'z aksini topgan.

V.V. Vinogradov til, aloqa, xabar, ta'sir etish funksiyalariga ko'ra quyidagi vazifaviy stillarga bo'linishi mumkinligini ko'rsatib odatdag'i muomala stili (obixodno-bitovoy) aloqa vazifasiga, odatdag'i rasmiy (obixodno-delovoy); rasmiy-hujjat (ofitsialno-dokumentalniy) va ilmiy stillar xabar funksiyasiga; publisistik va badiiy stillar ta'sir etish vazifasiga oidligini qayd etadi¹⁷.

Keyingi yillarda nashr etilgan ishlarda bu olimlarning fikrlari yanada davom ettirilib, tilning aloqa jarayonidagi shu uch vazifasi kishilarning ijtimoiy xizmat doiralariga bog'lanadi va ijtimoiy xizmat nuqtai nazaridan vazifaviy stillarga bo'linadi, ya'ni birinchisida funksional stillar til funksiyasi asosida, ikkinchisida ekstralangivistik omillar asosida izohlanadi. Buni ayniqsa, M.N. Kojina, N.M. Razinkina,

¹⁶ Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. –Т.: Фан, 1984 й.

¹⁷ Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. –М.: 1963, стр. 6.

E.S. Troyanskaya ishlarida aniq ko'rish mumkin¹⁸.

Umuman olganda, funksional stillarning tasnifiga quyidagi ikki faktor asos bo'lib xizmat qiladi:

a) ekstralengvistik faktorlar (aloqa qilish doirasi yoki sferalar hamda vazifalari kabilar);

b) sof lingvistik omillar (til birliklarining stilistik differensasiyasi). Shunga muvofiq, tilning funksional stillariga xarakteristika berayotganda, ekstralengvistik faktorni ham, sof lingvistik omilni ham to'la hisobga olish zarur.

Tilshunoslik tarixida, jumladan, rus va o'zbek tilshunosligida juda ham ko'p olimlar funksional stillarni klassifikatsiya qilishga, ularni o'zaro farqlashga intilganlar. Lekin bu olimlarning bir guruhi funksional stillarni belgilashda ekstralengvistik omillarni birinchi o'ringa qo'ygan bo'lsalar, boshqa bir guruh olimlar sof lingvistik omillarga tayanib ish ko'rganlar¹⁹.

Masalan, rus tilshunosligida funksional stillarni til funksiyalari asosida ajratishga dastlabki urinish prof. A.M. Peshkovskiy qalamiga mansubdir²⁰. Stillarni til funksiyalariga ko'ra klassifikatsiya qilishning akademik V.V. Vinogradov tomonidan taklif etilgan prinsipi katta shuhrat qozondi.

«Tilning asosiy ijtimoiy vazifalari aloqa qilish, xabar uzatish va estetik ta'sir ko'rsatish inobatga olingan holda tilning strukturasi umumiylarda quyidagi stillarga bo'linadi: og'zaki so'zlashuv stili (aloqa qilish funksiyasi), rasmiy muomala, rasmiy ish qog'ozlari va ilmiy stillar (xabar uzatish funksiyasi), publisistik va badiiy – bellitristik stillar (estetik ta'sir etish funksiyasi)»²¹.

Lekin olimning qayd qilishicha, ba'zan stillar (til funksiyalari)

¹⁸ Кожина М.Н. К основаниям функциональной стилистики. Перм. 1968.
Разинкина Н.М. Конtrастные категории и их роль в лингвостилистическом изучении научной прозы. В сб. Преподавание иностранных языков и его лингвистические основы. –М. 1972. Троянская Е.С. К общей концепции понимания функциональных стилей. В сб. Особенности стиля научного изложения –М. 1976.

¹⁹ Дониёров Х., Йулдошев Б., Адабий тил ва бадиий стиль. –Т.: Фан, 1988 й., 60-бет

²⁰ Пешковский А.А. Роль грамматики при обучении стилю. В кн. А.М. Пешковский Избранные труды.

²¹ Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. –М., 1963, стр. 6

bilan aloqa qilish doiralari bir-biriga mos kelmasligi ham mumkin, ya'ni til funksiyalariga nisbatan stillar ko'pchilikni tashkil etadi. Ko'rindiki, tilning asosiy funksiyalarini bunday gruppash umumiy xarakterga ega.

R.G. Piotrovskiy va Yu. S. Stepanovning asarlarida esa informatsiya nazariyasi kategoriyalardan foydalanan asosida til funksiyalarining xarakterini aniqlashga intilish sezildi. Bu olimlar til elementlari asosiy va qo'shimcha (yoki stilistik) informatsiya ifodalaydi, deb hisobladilar²².

I.V. Arnold ham xuddi shu plandagi til stillari tasnifini olg'a surdi²³.

Yuqorida ta'kidlanganidek, boshqa bir guruh rus tilshunoslari stillarni farqlashda til funksiyalarini emas, balki nutq doiralarini (sferalarini) asos qilib olmoqdalar.

Nutq doiralarini keng tushuncha, u cheksiz darajada xilma-xildir. Chunki mактабдаги nutqiy munosabat bolalar bog'chasidagi nutqiy munosabatdan farq qiladi. O'qituvchi maktabda birinchi sinf o'quvchilari bilan boshqacha ohangda so'zlashsa, to'qqiz va o'ninchisi sinf o'quvchilari o'zgacha nutqiy munosabatlari talab qiladilar. Magazinda xaridor bilan sotuvchining nutqiy munosabati olimlarning nutqiy doirasidan ajralib turadi. Xuddi ana shunday turli-tuman nutqiy munosabatlar asosida tilning funksional stillari tasnifi haqida gapirish mumkinmi?

Bu xilma-xil nutqiy munosabatlardan eng umumiyligi, principial jihatdan turli-tuman til vositalari sistemalarini talab etuvchi, ijtimoiy jihatdan tipiklashganlarini ajratib olish zarur. Xuddi shunday umumiyligi tipiklashgan nutqiy doiralar (munosabatlar) gina funksional stillar tasnifiga asos bo'la oladi.

Bu muammoga olimlar ikki tomonidan yondoshmoqdalar. Bir guruhi olimlar nutqiy munosabatlarning tarixiy jihatdan shakllangan ikki turini og'zaki va yozma turini ajratadilar. Shundan keyin nutqning bu ikki shakli yana mayda tiplarga bo'linadi, tiplar esa o'z ichki bo'linishlariga ega bo'ladi. Natijada til stillari klassifikatsiyasi ko'p bosqichli xarakter kasb etadi. Buning yorqin misoli sifatida prof. R.A.Budagov tomonidan olg'a surilgan klassifikatsiyani ko'rsatish

²² Пиотровский Р.Г. Очерки по стилистике французского языка. –Л., 1960, стр. 12; Степанов Ю.С. Французская стилистика. –М., 1965 г.

²³ Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. –Л., 1973, стр. 6

- бўйича йўрикнома тўғрисида. Ўзб.Р. Вазирлар Маҳкамасининг
1994 йил 18 августдаги 424-сон қарорига илова.
42. Ўзбек нутки маданиятининг долзарб масалалари. Тўплам. –Т., 1990 й.
 43. Ўринбоев Б., Солиев Б.Нотиқлиқ маҳорати. –Т.: Ўқитувчи, 1984.
 44. Ўзбек тили грамматикаси. –Т.: Фан, 1976.
 45. Ўзбек тили лексикологияси. –Т.: Фан, 1981.
 46. Ўзбек нутки маданияти ва услубият асослари. –Т.: ТошДУ нашриёти, 1994, 78-бет.
 47. Қиличев Э. «Бадий тасвирнинг лексик воситалари», –Т.: Фан, 1982.
 48. Кўчкортоев И. Бадий нутқ стилистикаси. –Т.: ТошДУ нашриёти, 1975.
 49. Кўнгурев Р. ва бошқалар. Нутқ маданияти ва услубият асослари. –Т.: Фан, 1983.
 50. Кисқача русча-ўзбекча-инглизча иш юритиш лугати. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
 51. Кўнгурев Р. Ўзбек тилида субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. –Т.: Фан, 1980, 64-145-бетлар.
 52. Гуломов А., Тихонов А., Кўнгурев Р. Ўзбек тилининг морфем лугати. –Т.: Ўқитувчи, 1977, 399-447-бетлар.
 53. Гуломов А. F. Адабий тил нормалари. «Нутқ маданиятига оид масалалар» тўплам, –Т.: Фан, 1973.
 54. Ҳакимов М., Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари. НДА, –Т., 1999.

MUNDARIJA:

SO'ZBOSHI.....	3
STILISTIKA VA UNING PREDMETI, MAQSAD-VAZIFALARI STIL	
HAQIDA TUSHUNCHА	5
NUTQ STILLARINING TASNIFI. OG'ZAKI (SO'ZLASHUV)	
NUTQ STILI.....	19
OG'ZAKI (SO'ZLASHUV) NUTQ STILI	30
RASMIY NUTQ STILI	33
Rasmiy ish qog'ozlarining til xususiyatlari.....	37
ILMIY NUTQ STILI	47
Ilmiy uslubdagi obrazlilik.....	49
Ilmiy-ommabop stil turi.....	50
Ilmiy stilning til xususiyatlari	52
PUBLITSISTIK NUTQ STILI.....	55
Publittsistik nutqni yuzaga keltiruvchi lingvistik omillar.....	57
NOTIQLIK STILI	64
Qadimgi sharqda notiqlik san'ati	70
Notiqliknинг асосиyl ilmiy qoidalari	76
Notiqlikda til va uslub masalasi	81
BADIY NUTQ STILI	88
ADABIYOTLAR RO'YXATI	100

O'quv-uslubiy nashr

M. XALILOVA

**O'ZBEK TILI
STILISTIKASI ASOSLARI**

O'quv qo'llanma

Muharrir: Umidjon Jabborov
Texnik muharrir: Saidjon Jo'rayev
Dizayner: Ilhom Qahhorov
Musahih: Tavakkalxon Akbarova

Bosishga ruxsat etildi: 24.04.2009-yil. Bichimi: 84x108_{1/16}. Nashriyot
bosma tabog'i: 6,5. Shartli bosma tabog'i: 6,75. Adadi 300 nusxa.
Buyurtma raqami – 31.

«FARFONA» nashriyoti.
150114, Farg'ona shahri, Sohibqiron Temur ko'chasi, 28.

«JAHONNASHRIYOT» XKda chop etildi.
150114, Farg'ona shahri, Gertsen ko'chasi, 2.
Lits. № 22-1568. 2007-yil 27-iyul.